

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського**

БОЛТАРОВИЧ

Зоряна Євгенівна

НАРОДНА МЕДИЦИНА УКРАЇНЦІВ

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття вченого ступеня
доктора історичних наук**

КИЇВ—1992

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00756381 (U)

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім.М.Т.Рильського

На правах рукопису

ББК: Т 597.16

БОЛТАРОВИЧ

Зоряна Євгенівна

НАРОДНА МЕДИЦИНА УКРАЇНИ В

07.00.07 – етнологія /етнографія/

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття вченого ступеня

доктора історичних наук.

Київ - 1992

AB 30,569

Робота виконана в Інституті народознавства АН України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук Горленко В.Ф.
доктор історичних наук, професор Наулко В.І.
член-кореспондент АН України, доктор медич-
них наук, професор Пиріг Л.А.

Провідна організація - Інститут етнографії і фольклору
Академії наук Республіки Молдова

Захист відбудеться "18" червня 1992 р. о 15 годині
на засіданні Спеціалізованої ради Д.016.36.01 по захисту
докторських дисертацій при Інституті мистецтвознавства, фолькло-
ристики та етнології ім.М.Т.Рильського АН України /252001,
Київ - 1, вул.М.Грушевського, 4, IV поверх, кінозал/.

З дисертацією у вигляді монографії "Народна медицина
українців" можна ознайомитися у бібліотеці Інституту мистецтво-
знавства, фольклористики та етнології ім.М.Т.Рильського
АН України.

Автореферат розісланий "16" травня 1992 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої ради
кандидат філологічних наук

О.О.Михитенко

АНБ ім. В. Стуса
АН УРСР

Актуальність проблеми. Серед актуальних проблем, які привертають увагу дослідників, народна медицина займає одне з чільних місць. Інтерес до цієї ділянки народної культури закономірний й зрозумілий. Він викликаний перш за все прикладними аспектами народної медицини, широкими можливостями використання багатотисячного та надзвичайно багатогранного досвіду народу в галузі медичних знань. В останні роки значно зросло зацікавлення природними лікарськими засобами. Причин цього слід шукати в кризовому стані офіційної медицини, її безсиллі в умовах важкої екологічної ситуації, глобальної чорнобильської катастрофи, наслідки якої ми будемо відчувати ще довгі роки. Тому зрозуміла активізація зацікавлення природними лікарськими засобами, доцільність яких очевидна. Наукова медицина завжди збагачувалася і збагачується за рахунок народної. Сьогодні можна назвати цілий ряд наукових методів та засобів лікування, які увійшли в наукову медицину з народної лікарської практики.

Однак не тільки прикладними аспектами визначається важливість та актуальність вивчення даної проблеми.

Народна медицина – складний комплекс, в якому знайшли поєднання позитивні емпіричні знання і засоби лікувальної магії, народна традиція і пізніші елементи, що вплили в народну медицину з професійної, явища широкого міжнародного побутування і досвід місцевих спостережень, нашарування різних епох. В силу цього вивчати її можна в різних аспектах.

Якщо медиків цікавлять перш за все прикладні аспекти народної медицини, тобто лікувальні засоби, що становлять з точки зору медичної практики, найціннішу і найсуттєвішу її частину, то коло зацікавлень етнографії значно ширше. Крім цих суто практичних завдань її цікавить народна медицина як один з виявів світогляду народу, його багатого життєвого досвіду, як складова

частина традиційно-побутової культури, яка несе основне етнічне навантаження, виконує основні етнічні функції. Тому етнографічний підхід передбачає вивчення всього комплексу питань народної медицини, усіх її структурних компонентів, їх генезису та розвитку; народних уявлень про анатомію й фізіологію людини, народного розуміння етіології захворювань, поглядів на народних лікарів, методів діагностичних та профілактичних, санітарно-гігієнічних норм і самих лікувальних засобів, що відзначаються надзвичайним багатством та різноманітністю і поєднують раціональні позитивні елементи з діями лікувальної магії.

Дослідження народної медицини в етнографічному руслі дає матеріал для розв'язання важливих етнічних проблем. Народні методи лікування, пошуки і способи приготування ліків, їх асортимент і застосування відзначаються багатством етнічних і регіональних форм. Вивчення їх є основою для проведення порівняльних досліджень, виявлення етнокультурних зв'язків між народами.

Ця ділянка народної культури становить інтерес і як складова частина історії традиційних народних знаць і як реальна можливість реконструкції методів і засобів народного лікування.

Дуже цікавою з погляду етнографії є словесна магія. Так звані "примівки", "замовляння", "молитви", "шепти", "баї" цікаві і як зразки художньої прози, в яких яскраво проступають сліди дохристиянських звичаїв та обрядів, і як одне з джерел вивчення народної медицини, в якому знайшли відбиття погляди на хвороби, їх етіології, процес лікування.

Цей елемент народної медицини становить інтерес і для медиків. Про оадорочу силу слова відомо з глибокої давнини. Таким чином цей компонент народної медицини треба розглядати як свого роду психотерапію.

З усього вище сказаного випливає важливість та актуальність вивчення питань народної медицини як з боку медиків, так й етнографів. Ця ділянка народної культури вимагає комплексного дослідження, тісної співпраці етнографів з представниками медико-біологічного циклу наук, бо тільки на основі наукових даних можна визначити доцільність та наукову вагу засобів і методів народного лікування, зібраних етнографами.

Об'єктом даного дослідження є народна медицина українців, яка має свою специфіку, обумовлену характером соціально-економічних, політичних та культурно-побутових умов, відзначається великою різноманітністю народних засобів лікування, багатством їх локальних варіантів, збереженням багатьох архаїчних елементів в усіх компонентах традиційних медичних знань та наявністю спільних рис з народною медичною практикою інших слов'янських народів.

Мета і завдання дослідження :

- на основі науково-критичного опрацювання попереднього добробку та на підставі матеріалів власних польових досліджень узагальнити багатий досвід, набутий в галузі народних медичних знань, дати загальну картину народної медицини українців, показати її місце і роль в житті народу;

- виявити її самобутній характер, регіональну та локальну специфіку з в'ясненням об'єктивних факторів, якими обумовлена ця специфіка;

- показати досліджуване явище в широкому загальнослов'янському контексті, плані порівнянь та аналогій з метою виявлення спільних та етнічно специфічних рис, взаємозв'язків і взаємовпливів.

У вітчизняній етнографічній науці, не зважаючи на наяв-

ність досить численної кількості матеріалів, присвячених висвітленню тих чи інших питань народної медицини, дослідження саме в такому плані майже не велося. При розв'язанні поставлених завдань дисертант керується порівняльно-історичним методом дослідження, дотримуючись принципу історизму.

Стан наукового вивчення проблеми. Народна медицина привернула увагу дослідників з середини XIX ст., хоч певний досвід народного лікування містять ще писемні пам'ятки давньоруської культури, зокрема "Ізборник Святослава" /1073, 1076 р.р./, літописи, рукописні "Травники" та "Зілейники", медичні порадиники ХУІІІ ст., мемуарна література ХУІ-ХУІІІ ст.

Певні дані з народної медицини, хоч і дуже фрагментарні, знайшли висвітлення у дослідженнях про окремі села та містечка, в етнографічних описах губерній середини XIX ст.

Значний фактологічний матеріал інформаційного характеру з питань народної медицини зафіксований в узагальнюючих працях ІІ половини XIX - початку ХХ ст. П.Чубинського, М.Сумцова, В.Шухевича, А.Онищука, В.Бабенка, В.Ястребова.

З трьома останніми десятиліттями XIX - початком ХХ ст. пов'язана поява спеціальних досліджень, присвячених питанням народної медицини /праці С.Носа, О.Брагчинова, Г.Коваленка та І.Манжури, В.Доманицького, В.Милорадовича, І.Пантхова/.

У порівняльному плані інтерес становлять роботи російських дослідників М.Висоцького, Г.Попова, В.Деміча, О.Афанасьєва, в яких народні способи лікування росіян розглядаються на фоні аналогій з народними медичними знаннями інших слов'янських народів.

Певний внесок у вивчення народної медицини українців внесли польські вчені К.Мошлінський, Г.Вігелізен, Ю.Талько-Гринцевіч, О.Кольберг, Л.Вайгель, С.Спіталь, Ю.Шнайдер, чеський дослідник

Ф.Ржегорж.

Названі праці є цінним джерелом інформації про окремі ділянки народної медицини, найчастіше засоби лікування певних недуг. Цілий ряд інших питань досліджуваної проблеми не привертав належної уваги дослідників. Зокрема, дуже слабо висвітлені такі компоненти народної медицини як діагностика і профілактика захворювань, анатомо-фізіологічні знання, в яких знайшли вияв світосприймання й світорозуміння народу, глибоке усвідомлення ним свого зв'язку з природою. Недостатню увагу привертав порівняльний аспект досліджень як у східнослов'янських межах, так і ширшому загальнослов'янському контексті.

Дана проблема не знайшла належного висвітлення в народознавчій науці повоєнного періоду, хоч в науковій думці 20-30-их років, як і повоєнного часу неодноразово вказувалося на необхідність її вивчення.

Етнографічний доробок у цій галузі народних знань в літературі довоєнного часу представлений статтями С.Верхратського, В.Дашкевича, М.Гайдая, В.Петрова, В.Кравченка, в Галичині - роботами Ю.Липи, Т.Панича, М.Мельника.

Помітно зріс інтерес до народної медицини, починаючи з 70-их років ХХ століття. Однак, учених перш за все цікавлять її прикладні аспекти. В цінних працях М.А. та І.М.Носалів, О.Полова, Г.Смика, В.Комендара, В.Кархута мова йде виключно про народну фітотерапію.

Цілий ряд питань народної медицини потребує дослідження, цілий ряд положень уточнення й конкретизування. Насамперед вимагає уточнення сам термін "народна медицина".

Сучасні російські вчені /Ю.Бромлей, І.Брехман/ схильні при визначенні терміну "народна медицина" в основу класти ступінь закріплення інформації і виділяти три етапи в процесі розвитку

медицини як галузі людського знання - народну, традиційну і наукову. При цьому народна характеризується як незакріплена, традиційна - як відносно закріплена, наукова - як закріплена. Далі розвиваючи цю думку, академік Ю.Бромлей пропонує для розмежування перших двох видів медичних знань враховувати спосіб передачі інформації. Для народної при цьому характерна усна передача медичних знань, для традиційної - їх письмова фіксація. Відповідно народну медицину у вузькому значенні він рекомендує іменувати традиційно-усною, на відміну від традиційно-письмової. Вважаємо такий поділ умовним і не цілком виправданим. Говорити про народну медицину як про незакріплену і проводити різку межу між народними і традиційними медичними знаннями не зовсім правильно. Народний медичний досвід, нагромаджуючись віками і передаючись із покоління в покоління, закріплювався сімейною традицією, звичаями та ритуалами. Тому не можемо погодитися з усталеним в науковій медичній думці поглядом на народну медицину як нетрадиційну, а методи її лікування - як нетрадиційні.

Не цілком вдалими вважаємо й чітке відмежування традиційно-усної, як власне народної, і традиційно-письмової медицини. Без сумніву, масовий медичний досвід, нагромаджувався в основному шляхом усної передачі. Однак в процесі розвитку народна медицина щедро черпала з писемних медичних джерел, запозичувала досвід, зафіксований в травниках та лікарських порадиниках, популярній медичній літературі, медичних довідниках тощо.

Не можемо погодитися з думкою російських вчених І.Брежмана та М.Гриневича, які схильні розглядати як окремі типи емпіричної медицини - "власне народну" і "знахарську". "Власне народна", під якою автори розуміють повсякденні масові медичні знання, і "знахарська", що лягає собою певний професійний прошарок, представлений хірургами-костоправами, бабами-повитухами, знахарями -

це швидше дві ланки народної медицини. Остання акумулювала не тільки ірраціональний досвід. Способи і методи її лікування поєднували раціональні засоби з магичними діями. Ї треба віддати належне тим раціональним знанням, успадкованому багатому досвіду, яким володіють окремі фахівці, досягаючи іноді феноменальних результатів у своїй галузі лікування. Досвід цей, безумовно, заслуговує найважливішого вивчення й популяризації. Разом з тим сьогодні інакше треба глянути на лікувальну магію, ряд дій якої дуже часто не позбавлені раціональної основи. Саме так з погляду біоенергетики розцінюємо словесну магію, джерела виникнення надуг, розглядаємо, беручи до уваги систему П.Іванова, лікувальні функції води тощо.

Інша крайність, до якої вдаються сучасні дослідники, - ототожнення народної медицини із знахарською. Погоджуючись з думкою І.П.Яковлева, що народна медицина, продовжуючи існувати поряд з науковою, дожила до нашого часу, ми, однак, вважаємо хибним твердження, що збереглась вона тільки в формі знахарської медицини.

Народна медицина на сучасному етапі, - це, з одного боку, масові повсякденні медичні знання, які постійно збагачуються і розвиваються під впливом професійної наукової медицини. Одним із шляхів поширення цього впливу є популярна медична література, книги про лікарські рослини, які мають значний попит у населення. З другого боку, це той професійний прошарок, носіями якого є знахарі, зокрема, те раціональне зерно, що є складовою частиною їх знань. Тому з метою використання багатих надбань народу в професійній медичній практиці необхідно чітко відмежувати раціональні методи від ірраціональних. А зробити це можна лише на основі даних наукової медицини.

Новизна дослідження. Монографія є першою узагальнюючою працею, в якій підсумовується багатий досвід в галузі народних медичних знань українців. Вона містить цінний фактаж, вводить в науковий обіг нові архівні і польові матеріали, які певною мірою розширюють та уточнюють існуючу в етнографічній літературі інформацію з досліджуваного питання. Звертаючи основну увагу на засоби лікування як на один з найсуттєвіших елементів народної медицини, автор дає ґрунтовний аналіз таких недостатньо висвітлених її ділянок як народні анатомічні знання, методи діагностики і профілактики захворювань, уточнює медичну термінологію. По-новому розглядається ряд традиційних, так званих ірраціональних засобів, в основі яких часто лежить раціональний досвід. Виклад матеріалу ведеться в широкому історико-культурному контексті, зв'язку з іншими компонентами традиційно-побутової культури.

Практичне значення роботи. Багатий фактичний матеріал, зафіксований у монографії, є важливим джерелом для виявлення нових медикаментозних методів та засобів лікування і використовується Українською асоціацією народної медицини, яка має на меті апробувати методи народних лікарів, сприяти створенню банку даних про них. Разом з тим результати дослідження можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з народознавства, читанні лекцій з етнографії у вузах, а при впровадженні в практику медичних закладів медичного народознавства разом з іншими джерелами послужать основою для підготовки такого курсу.

Основною джерельною базою дослідження є етнографічна література, публікації вітчизняних та іноземних авторів, архівні та рукописні дані, польові матеріали, зібрані дисертантом під час наукових відряджень та експедицій в 1972-1986 рр. у Вінницьку, Волинську, Дніпропетровську, Житомирську, Закарпатську, Запорізь-

ку, Івано-Франківську, Київську, Львівську, Полтавську, Рівненську, Сумську, Тернопільську, Хмельницьку, Чернівецьку, Чернігівську області України.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють XIX - початок XX ст., оскільки саме тоді зафіксовано основний фактологічний матеріал. Разом з тим, прагнучи показати генезис та розвиток компонентів народної медицини, в міру можливості робляться екскурси в минуле та говориться про місце і роль народної медицини у сучасних умовах, її взаємозв'язок та взаємопроникнення в наукову медицину.

Апробація роботи. Дисертація обговорена і рекомендована до захисту відділом етнографії Інституту народознавства АН України, Вченою радою Інституту. Основні її положення апробовані на наукових конференціях /Київ, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Рівне, Тернопіль, Ужгород, Чернівці, Санкт-Петербург, Краків/. Результати дослідження викладені в монографіях "Народне лікування українців Карпат кінця XIX - початку XX ст." /К., 1980/, "Народна медицина українців" /К., 1990/, які отримали позитивну оцінку у вітчизняній та іноземній науці, в колективних працях, низці наукових і науково-популярних статей загальним обсягом понад 33 а.а.

СТРУКТУРА І ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку використаної літератури.

У вступі обґрунтовується важливість та актуальність проблеми, її новизна, теоретичне і практичне значення, сформульовано мету і завдання дослідження, дано характеристику джерел та літератури.

В першому розділі - "Народна медицина в системі традиційно -

побутової культури" автор, спираючись на давні пам'ятки медичної літератури, літописи, травники і медичні поради, простежує процес зародження і формування медичних знань українців, показує роль і місце народної медицини в житті народу, розглядає питання про народних лікарів, хвороби і причини їх виникнення, народні методи діагностики та профілактики захворювань, характеризує анатомічні знання.

Огляд джерел медичної думки дає підставу говорити про певний раціональний досвід, який накопичувався під впливом практики, спотережень над природою і передавався з покоління в покоління. Паралельно побутовали магичні способи зцілення недуг, що впливали з світогляду народу, його світосприймання та світорозуміння. Людина мислила себе частиною природи, одухотворяла її, населяла світ надприродними істотами, духами. В народній уяві хвороби розглядалися як живі істоти, мислились персоніфіковано, що, в свою чергу, породжувало магичні способи лікування.

Цей сплав раціонального та ірраціонального, що фіксується рукописними травниками та лікарськими порадами XVI-XVIII ст., простежується в етнографічній літературі XIX - початку XX століть. Він пронизує усі компоненти народної медицини, обумовлює два принципово різні підходи до оцінки причин захворювань, визначає форми і методи народного лікування.

В розділі характеризуються світоглядні уявлення про хвороби, як ті, що мали реальну основу /захворювання простудного характеру, шлунково-кишкового тракту, спадкові, деякі психічні недуги/ так і ті, в основі яких лежали елементи магії. Етнографічні джерела свідчать, що раціональний момент у поглядах на етіологію недуг займав незначне місце порівняно з ірраціональним. І саме цей останній зберіг нам пережитки давнього світогляду, відгомін тих часів, коли людина одухотворяла природу, насе-

ляла її добрими і злими силами, адатними сприяти або шкодити людині. В дисертації розглядається демонологічна етіологія недуг, їх види. В забобонній уяві народу участь "нечистого" у виникненні захворювань була дуже широкою. Іноді сфера його діяльності обмежувалася психічними і нервовими хворобами, інколи він спричиняв пошесні недуги, а деколи йому приписували адатність викликати будь-яке захворювання. Характеризуються повір'я, пов'язані з етіологією холери, чуми, хвороб, спричинених "вихором", зафіксовані в різних регіонах України, наводяться відповідні їм паралелі в інших слов'янських народів. В усій повноті багата народна фантазія виявилася в демонологічній основі малярії. Вірування, пов'язані з її походженням, методами профілактики та способами лікування мають давню явчизницьку основу і в багатьох випадках в усіх слов'ян аналогічні.

Віра в демонологічне походження хвороб, за свідченням О.Афанасьєва, властива всім індоевропейським народам з найдавніших часів. Загальнопоширена в XIX - першій чверті XX ст., вона подекуди дожила в свідомості людей похилого віку донині. За інформацією, записаною нами в 1975 р. від старої знахарки з бойківського села Либохора /Турківський район Львівської області/, нечистий часто поселяється в організмі дитини, викликаючи "нечисту дихавицю" /астму/ та ряд інших дитячих захворювань. Лікування в таких випадках зводилося до виведення з організму нечистого духа, для чого застосовувались найрізноманітніші магичні дії.

Широке міжнародне побутування мало переконання, тр джерелом багатьох хвороб є уроки /"алі очі", "лихі очі"/. Вченими воно інтерпретується по-різному. О.Афанасьєв вбачає у ньому зв'язок з давнім культом сонця і грози. Явища, які, на думку дослідника, в насі наших далеких предків ставились в залежність від сонячного

ока і спопеляючого погляду Перума, в пізніші часи ставились у залежність від людей. В. Даль шукає в народному розумінні уроків раціональне зерно і намагається пояснити їх впливом незрозумілої людям сили магнетизму, якою наділені окремі особи. Сучасний білоруський дослідник Д. Мінько вважає, що сліди таких поглядів треба шукати в первісно-общинному ладі, коли люди жили родами і в кожній сторонній людині схильні були вбачати свого ворога, адатного залодіяти шпиду, наслати хворобу тощо.

За даними біоенергетики, науки, яка тільки нещодавно адобула визнання, зла, роздратована людина адатна випромінювати негативну енергію, яка впливає на інших, викликаючи неприємні відчуття, хворобливі симптоми. Це, очевидно, ці ж "уроки", якими пояснювала причину цілого ряду недуг народна медицина.

Ілюзорні уявлення про етіологію недуг визначали анатомо-фізіологічні погляди представників народної медицини, на них базувалась анахарська діагностика, одна з найслабше досліджених ланок народних медичних знань. На підставі нечисленних літературних джерел /роботи С.Верхратського, Г.Попова, Ю.Талько-Гринцевича/ та на основі власних польових матеріалів аналізуються анатомічні знання, характеризуються різноманітні методи діагностики, що мали певні локальні різновиди залежно від місцевості. На підставі розглянутого матеріалу робиться висновок, що анатомічні знання, як і діагностика захворювань – одна з найслабших ланок народної медицини. І якщо основне досягнення її – це той величезний, нагромаджений віками досвід в галузі народної терапії, раціональних засобів лікування, то недосконалість анатомо-фізіологічних знань, незнання діагностики та нерозуміння етіології захворювань – її слабе місце. Хоч навіть тут не можемо відмовити народові в спостережливості й життєвій мудрості. Уваги

заслужують дані, занотовані С.Верхратським, які свідчать про глибоке усвідомлення людиною свого зв'язку з світом природи. "Кажуть, що в людини, як у дерева : біля коріння є маленькі корінці, волоконця. У людини є великі жила і маленькі, як ниточки /Східне Поділля/. Емпірично людина дійшла до висновку про взаємозв'язок усіх органів людського організму : "Печінка, серце, легені - одно дріве веде , як одному але, то й другому недобре" /Східне Поділля/.

Формуванню правильних анатомо-фізіологічних уявлень до певної міри сприяли відомості офіційної медицини, що в різні історичні періоди різними шляхами ставали відомі в народі.

В дисертації широко залучаються дані лінгвістики, зокрема термінологія народних назв хвороб, яка є вдалим матеріалом для дослідника при вивченні народного розуміння причин захворювань.

Номенклатура народних назв, зафіксованих на досліджуваній території, свідчить про спільнослов'янську основу, як і про стійко збережені елементи давніх язичницьких вірувань, анімістичних поглядів на уявлень. Так, епілепсія, яка, за загальнопоширеними поглядами, викликала вселення в організм злого духа, в українців виступає під назвами "ала бодість", "лиха бола", "лихе", "нечиста хвороба"; у білорусів - "ліхая хвароба"; у росіян - "черная болезнь".

Демонологічна основа проступає в таких зафіксованих в Україні назвах, як "постріл" /гострий різкий біль/, "самостріл"/крововилив у мозок/. Народна уява, розглядаючи хвороби як істоти демонічні, давала їм в руки зброю, і всі страждання вважались результатом удару цієї зброї. Відповідно у росіян гострі невралгічні болі - "розстрел", головні болі у чехів - "стріли".

Етнографічні джерела кінця XIX - початку XX ст. зберігають такі давні спільнослов'янські звичаї, як надавати ласкаві імена різним, докучливим хворобам. Так, серед багатої і надзвичайно

різноманітної номенклатури народних назв малярії у східних слов'ян зафіксовано й такі : "тітка", "тетюха", "матка", "кумуха". Не менш давнім є побоввання називати деякі хвороби. Як свідчать екс-педиційні матеріали, звичай цей подекуди дожив до нашого часу. Так, у Карпатах і сьогодні остерігаються назвати таку хворобу, як рак.

Дуже часто назви хвороб, як і в інших народів, передають зовнішні ознаки захворювання або суб'єктивні відчуття хворого. Такими є східнослов'янські терміни : "жовтуха", "жовтачка", "жов-кільниця" /укр./; "желтуха" /рос./ ; "жаўтуха", "жаўтачка" /бі-лор./, що відповідають літературному "жовтяниця", який відбиває одну з характерних ознак цієї недуги – пожовтіння шкіри у зв'язку із збільшенням жовтого пігменту в крові й тканинах тіла. Відповідні аналоги зафіксовано і в інших слов'ян /пол.: "żółtacza", слов.: "žaltáčka", ; чеськ. : "žloutence".

Назви ряду хвороб відповідали певним органам та частинам тіла. Дизентерія дуже часто окреслювалася гермінами : "червінка", "почеревина" /укр./, "черевуха", "черевунья" /рос./ - від черев. Різноманітні захворювання горла називали лексемами "горлянка", "горльнка" /укр./; "горлянка", "горлуха" /рос./ ; "горлянка" /бі-лор./.

При спільнослов'янській термінології етнографічні джерела фіксують різноманітність місцевих назв окремих хвороб. Це яскра-во простежується на прикладі багатства локальних назв малярії /"пропасниця", "лихоманка", "трястя", "трясуха", "напасниця", "шіпля", "шухля", "безбеть", "хіндя"/.

Уявлення про хвороби та їх причини обумовлювали й погляди на народних лікарів.

Літературні та архівні джерела, польові матеріали дають

підставу говорити про певний масовий досвід у цій ділянці народної культури. Значна частина дорослого населення володіла певним мінімумом знань з народної терапії. Зрозуміло, що арсенал ліків, застосовуваних широким загалом, включав традиційні "домашні засоби" які завжди були під рукою /городові, садові, технічні культури, дикорослі трави, тваринні продукти, мінерали та ін./.

Це той, нагромаджуваний віками, перевірений на практиці, раціональний в своїй основі досвід, та ланка народної медицини, що містила знання, доступні широкому загалу. Знання ці стосувалися хвороб, причини яких були видимі й зрозумілі.

Друга її ланка - "професійний" прошарок. В досліджуваній період він був представлений сільськими повитухами, хірургами - костоправами і "кровоспускателями" та знахарями. У практиці їх поєднувались раціональні методи з ірраціональними, лікування на фармакологічній основі з магічними діями. Автор залучає цікавий і багатий матеріал про цих представників народної медицини, методи їх лікування, їх громадський статус. Наводяться дані про вправних хірургів-костоправів, що успадкувавши досвід своїх предків, добре володіли методом мануальної терапії, вміли розпізнавати, знали про можливість змішування уламків.

Чимало цікавих звичаїв, що зберегли давню дохристиянську основу, пов'язано з діяльністю інших представників народної хірургії - сільських цирульників. На початку XX ст. їх функціонування значно обмежується. Деякі дослідники схильні пов'язувати це з розвитком земської медицини на селі /С.Вархатський, Г.Попов/. А в XVIII-XIX ст. метод кровопускання, знаний в народно-побутовій медицині багатьох народів з найдавніших часів, широко вживався при найрізноманітніших захворюваннях. Такі сільські кровоспускателі з діда-прадіда мали свою вироблену методику, яка багато

в чому була схожою в усіх східнослов'янських народів. Ідентичним був примітивний інструмент, яким користувались для таких цілей – бритва, кипеньковий ніж, уламок коси. До певної міри тотожними були погляди, коли, як і в яких випадках робити кровопускання.

Важко переоцінити роль сільських акушерок /"баба", "баба-повитуха", "баба-бранка", "дупорізка"/ не тільки в ділянці народної медицини, а в традиційній звичаєвості та обрядовості взагалі. Сільські гінекологи і педіатри, вони не тільки приймали пологи, давали раду при жіночих захворюваннях, лікували різні дитячі недуги, а й добре знали народні звичаї і в родинних обрядах відігравали значну роль.

Значна увага приділяється характеристиці знахарства як найбільш професійного про шарку народної медицини. За світоглядними уявленнями, спільними усім слов'янським і багатьом неслов'янським народам, знахар виступав у ролі посередника між людиною і таємничим світом природи. В номенклатурі істот, що мали зв'язок з надприродними силами, він стояв поруч з "чарівником", "відьмарем". Дані етнографічної літератури свідчать, що на східнослов'янському ґрунті традиційні погляди на знахарів і чарівників не були однозначними.

З одного боку, етнографи зафіксували широку сферу побутування загальнонародного переконання про істотну різницю між чарівником і знахарем. Діяльність першого оснований на зв'язку з нечистою силою і спрямована на спричинення зла. Знахар, навпаки, одержував свої знання від Бога і використовував свої сили з добрих метів /М.Сумцов, В.Даль/.

Разом з тим маємо численні матеріали, які свідчать про те, що в народній уяві функції знахаря і чарівника досить часто не розрізнялися. Знахар, як і чарівник, міг робити в однаковій мі-

рі добро і зло. І.Трусевич зафіксував поширеність таких поглядів в середині XIX ст. серед мешканців Полісся, а матеріали В.Кравченка підтверджують їх побутування тут і в перших десятиліттях XX ст.

При такому дуалізмі поглядів на знахарів та їх діяльність все ж основна їх функція полягала у лікуванні людей та тварин, а способи й методи, застосовувані ними, відзначалися певною індивідуальною специфікою.

В процесі еволюційного розвитку інститут знахарства зазнав змін.

В давньоруську епоху функція його була значно ширшою. Древньоруські "волхви", від яких ведуть початок наші знахарі, за свідченням С.Токарева, були в дохристиянський період служителями давньослов'янського культу і відігравали значну роль в суспільному житті. Л.Нідерле вважав, що подекуди влада їх була більшою, ніж князів. Аналогічну думку висловлював й Б.Рябаков. Вони були віщунами й пророками, передбачали майбутнє і давали поради в часи суспільного лиха і бід. Лікування – лише одна з багатьох функцій волхвів.

Крім загальнозживаного терміну "волхв", давньоруські джерела засвідчують побутування інших назв: "ведунь", "вещий", "баяльни", "коренитьць", "зеленитьць", "шептун", які дають підставу говорити про наявність певної спеціалізації серед руських "лічців", як і про досить чітке вираження двоїстого характеру давньоруської народної медицини. Треба думати, що в практиці "баяльників", "шептунів" переважала словесна магія, тоді як "коренитьць", "зеленитьць" лікували переважно зіллям. Хоч з точки зору християнської релігії між цими категоріями не було ніякої різниці і їхні дії розцінювались як "бесовское волхование". Та переслідування християнством не викоринило віри в існу-

вання людей, наділених надприродними силами. Етнографічні джерела II-ої половини XIX – початку XX ст. дають нам багатий матеріал про знахарів, чарівників, відьмарів, цих потомків древньоруських волхвів, функції яких порівняно з останніми значно звужуються. Можна погодитися з Є.Анічковим, який вважає, що з розвитком християнства політична роль "волхвів" поступово падає, "волховство" опускається на нижчий ступінь, стає чисто "обивательським", "домашнім".

В XIX – на початку XX ст. правове становище знахарів в суспільстві нічим особливим не відрізнялося від інших людей. Однак ставлення до них в народі було особливим. В Україні знахар користувався повагою, що знайшло яскраве втілення в номенклатурі народних назв цієї категорії народних цілителів. На Гуцульщині їх називали "мудрими", "земленими богами", Бойківщині – "богами", "земними богами", центральних областях України – "знатниками".

З особою знахаря, способами його лікування, як і самою передачею знахарства, пов'язано чимало вірувань і повір'їв. Деякі з них позначені етнічною й регіональною специфікою, більшість має східнослов'янський характер та відповідні паралелі в інших слов'ян.

Традиційними були вірування про існування знахарів "вроджених", "родимих", які вже від народження були наділені надприродними властивостями, і "навчених", хоч різною була інтерпретація таких вірувань.

Загальнослов'янську основу мали вірування про необхідність зберігання знахарського ремесла в таємниці, бо інакше знахар сам втрапить силу і не зможе допомагати іншим /в цьому одна з причин, чому так важко було збирати матеріали з народної медицини/; і про спадковий характер знахарства, згідно якого знахар одержував свої знання від батьків, близьких родичів. Самі ж способи переда-

підставу говорити про певний масовий досвід у цій ділянці народної культури. Значна частина дорослого населення володіла певним мінімумом знань з народної терапії. Зрозуміло, що арсенал ліків, застосовуваних широким загалом, включав традиційні "домашні засоби" які завжди були під рукою /городові, садові, технічні культури, дикорослі трави, тваринні продукти, мінерали та ін./.

Це той, нагромаджуваний віками, перевірений на практиці, раціональний в своїй основі досвід, та ланка народної медицини, що містила знання, доступні широкому загалу. Знання ці стосувалися хвороб, причини яких були видимі й зрозумілі.

Друга її ланка - "професійний" прошарок. В досліджуваний період він був представлений сільськими повитухами, хірургами - костоправами і "кровоспускателями" та анахарями. У практиці їх поєднувались раціональні методи з ірраціональними, лікування на фармакологічній основі з магичними діями. Автор залучає цікавий і багатий матеріал про цих представників народної медицини, методи їх лікування, їх громадський статус. Наводяться дані про вправних хірургів-костоправів, що успадкувавши досвід своїх предків, добре володіли методом мануальної терапії, вміли розпізнавати, знали про можливість зміцнення уламків.

Чимало цікавих звичаїв, що зберегли давню дохристиянську основу, пов'язано з діяльністю інших представників народної хірургії - сільських цирульників. На початку XX ст. їх функціонування значно обмежується. Деякі дослідники схильні пов'язувати це з розвитком земської медицини на селі /С.Вархратський, Г.Юпов/. А в XVII-XIX ст. метод кровопускання, знаний в народно-побутовій медицині багатьох народів з найдавніших часів, широко вживався при найрізноманітніших захворюваннях. Такі сільські кровоспускателі з діда-прадіда мали свою вироблену методику, для багатьох

в чому була схожих в усіх східнослов'янських народів. Ідентичним був примітивний інструмент, яким користувались для таких цілей – бритва, кишеньковий ніж, уламок коси. До певної міри тотожними були погляди, коли, як і в яких випадках робити кровопускання.

Важко переоцінити роль сільських акушерок /"баба", "баба-повитуха", "баба-бранка", "пупорізка"/ не тільки в ділянці народної медицини, а в традиційній звичаєвості та обрядовості взагалі. Сільські гінекологи і педіатри, вони не тільки приймали пологи, давали раду при жіночих захворюваннях, лікували різні дитячі недуги, а й добре знали народні звичаї і в родильних обрядах відігравали значну роль.

Значна увага приділяється характеристиці знахарства як найбільш професійного про шарку народної медицини. За світоглядними уявленнями, спільними усім слов'янським і багатьом не слов'янським народам, знахар виступав у ролі посередника між людиною і таємничим світом природи. В номенклатурі істот, що мали зв'язок з надприродними силами, він стояв поруч з "чарівником", "відьмарем". Дані етнографічної літератури свідчать, що на східнослов'янському ґрунті традиційні погляди на знахарів і чарівників не були однозначними.

З одного боку, етнографи зафіксували широку сферу побутування загальнонародного переконання про істотну різницю між чарівником і знахарем. Діяльність першого оснований на зв'язку з нечистою силою і спрямована на спричинення зла. Знахар, навпаки, одержував свої знання від Бога і використовував свою силу з добрим метом /М.Сумірь, В.Даль/.

Разом з тим масо численні матеріали, які свідчать про те, що в народній уяві функції знахаря і чарівника досить часто не розрізнялися. Знахар, як і чарівник, міг робити в однаковій мі-

рі добро і зло. І.Трусевич зафіксував поширеність таких поглядів в середині XIX ст. серед мешканців Полісся, а матеріали В.Кравченка підтверджують їх побутування тут і в перших десятиліттях XX ст.

При такому дуалізмі поглядів на знахарів та їх діяльність все ж основна їх функція полягала у лікуванні людей та тварин, а способи й методи, застосовувані ними, відзначалися певною індивідуальною специфікою.

В процесі еволюційного розвитку інститут знахарства зазнав змін.

В давньоруську епоху функція його була значно ширшою. Древньоруські "волхви", від яких ведуть початок наші знахарі, за свідченням С.Токарева; були в дохристиянський період служителями давньослов'янського культу і відігравали значну роль в суспільному житті. Л.Нідерле вважав, що подекуди влада їх була більшою, ніж князів. Аналогічну думку висловлював й Б.Рібаков. Вони були віщунами й пророками, передбачали майбутнє і давали поради в часи суспільного лиха і бід. Лікування - лише одна з багатьох функцій волхвів.

Крім загальнозживаного терміну "волхв", давньоруські джерела засвідчують побутування інших назв: "ведунь", "вещий", "бояльник", "коренитьць", "зеленитьць", "шептун", які дають підставу говорити про наявність певної спеціалізації серед руських "лічців", як і про досить чітке вираження двоїстого характеру давньоруської народної медицини. Треба думати, що в практиці "бояльників", "шептунів" переважала словесна магія, тоді як "коренитьць", "зеленитьць" лікували переважно зіллям. Хоча з точки зору християнської релігії між цими категоріями не було ніякої різниці і їхні дії розцінювались як "бесовское волхование". Та переслідування християнством не викоринило віри в існу-

вання людей, наділених надприродними силами. Етнографічні джерела II-ої половини XIX - початку XX ст. дають нам багатий матеріал про знахарів, чарівників, відьмарів, цих потомків древньоруських волхвів, функції яких порівняно з останніми значно звужуються. Можна погодитися з Б.Анічковим, який вважає, що з розвитком християнства політична роль "волхвів" поступово падає, "волхвство" опускається на нижчий ступінь, стає чисто "обивательським", "домашнім".

В XIX - на початку XX ст. правове становище знахарів в суспільстві нічим особливим не відрізнялося від інших людей. Однак ставлення до них в народі було особливим. В Україні знахар користувався повагою, що знайшло яскраве втілення в номенклатурі народних назв цієї категорії народних цілителів. На Гуцульщині їх називали "мудрими", "земними богами", Бойківщині - "богами", "земними богами", центральних областях України - "знатниками".

З особов знахаря, способами його лікування, як і самою передачею знахарства, пов'язано чимало вірувань і повір'їв. Деякі з них позначені етнічною й регіональною специфікою, більшість має східнослов'янський характер та відповідні паралелі в інших слов'ян.

Традиційними були вірування про існування знахарів "вроджених", "родимих", які вже від народження були наділені надприродними властивостями, і "навчених", хоч рідною була інтерпретація таких вірувань.

Загальнослов'янську основу мали вірування про необхідність зберігання знахарського ремесла в таємниці, бо інакше знахар сам втратить силу і не зможе допомагати іншим /в цьому одна з причин, чому так важко було збирати матеріали з народної медицини/; і про спадковий характер знахарства, згідно якого знахар одержував свої знання від батьків, близьких родичів. Самі ж способи переда-

чі, залежно від місцевості, варіювалися по-різному. На Гуцульщині вірили, що навчитися "баю" можна тільки у велике свято. На Чернігівщині були переконані, що знахарське ремесло треба перейняти за третім разом.

Для усіх слов'ян характерною була віра, що окремим, обраним особам Бог уві сні відкриває цілючі властивості трав. Разом з тим нам удалося зафіксувати ряд вірувань, пов'язаних зі знахарством, що мали вузько локальне побутування.

За традиційними поглядами, характерними усім східнослов'янським народам, як зрештою і багатьом іншим, серед знахарів існувала певна спеціалізація. Одні спалювали "рожу", інші "скидали вроки", ще інші "викачували" або "вливали" ляк. Були спеціалісти, які "замовляли зуби", знамениті "гадери" чи "заклиначі змія". Така спеціалізація, зародки якої мали місце ще в Київській Русі, збереглася до нашого часу. В селі Калиївка Шосткинського району Сумської області в 1982 р. ще жила стара знахарка, яка спеціалізувалася на лікуванні дитячих хвороб; в селах Люта Великоберезнянського району Закарпатської області та Бітля Турківського району дві "мазильниці" /наймолодші діти у батьків/ з успіхом "спалювали рожу". Живуть в пам'яті народу знамениті "гадери" та заклиначі змія", що тільки їм відомими засобами, які зберігали у великій таємниці, підкоряли своєму впливові цих грізних плазунів, паралізували їх дію.

Крім таких вузьких спеціалістів в українців, як і в інших слов'янських народів, були знахарі-універсали, які бралися за лікування буквально усіх недуг. Треба думати, що саме серед них були справжні народні цілителі, які користувалися раціональними засобами, успадкованими від своїх попередників.

Віра в магічну силу впливу знахарів, їх здатність вплива-

ти недуги донині живе в народі. Ї помилковою є думка, яка ще до-
недавна побутувала в офіційній медичній науці, що тільки пере-
житки минулого сприяють збереженню анахарства.

Безперечно, як і в минулому серед сучасних анахарів є чимало
спритних шарлатанів, які вводять народ в оману. Надто багато
останнім часом появилася "екстрасенсів міжнародної категорії",
сеанси яких не викликають довір'я, бо масові видовища завжди бу-
ли чужими народній медицині. Сумнівними є і численні курси, на
яких за дуже короткий термін люди, різні за віком, без спеціаль-
ної медичної освіти, можуть оволодіти знаннями діагностики та
лікування різних захворювань і здобути диплом "екстрасенса між-
народної категорії".

Однак, не можна заперечувати і такої істини, що серед кате-
горії народних лікарів є справжні народні зцілителі, прекрасні
знавці своєї справи, способи лікування яких базуються на раціо-
нальній основі, успадкованому протягом тисячоліть досвіді. Ї
вивчаючи та пропагуючи досвід цих останніх, треба критично оці-
нювати діяльність екстрасенсів, їх фаховий рівень. Робити це по-
винна наукова медицина, новостворена Українська асоціація народ-
ної медицини.

В розділі характеризуються цінні, хоч і нечисленні дані,
нагромаджені в ділянці народної профілактики захворювань. Скрізь
в Україні, як і в багатьох інших народів, зафіксовано вживання
з профілактичною метою при ряді захворювань рослинних засобів
/часник, цибуля, ялівець, дягель, хрін, любисток, ясен, валеріа-
на, аконіт та ін./ . Раціональність багатьох підтверджують науко-
ві дані, про доцільність інших судити повинна офіційна медицина.

Деякі профілактичні засоби дитячих недуг пов'язувались з
поведінкою вагітної жінки і були виявом турботливого ставлення

до майбутньої матері. Її намагалися відсторонити від важких робіт, оберехти від нервових потрясінь. Вагітній, наприклад, заборонялося лазити в піч та витрушувати сажу, щоб у дитини не було задухи. Майбутня мати, за поглядами народу, повинна була бути дуже обережною під час ходьби, остерігатися, щоб не наступити на коромисло, бо інакше і в неї і в дитини будуть на ногах нариви /Харківщина/. Небажані наслідки для майбутньої дитини, згідно загальнопоширених поглядів, матимуть місце, коли вагітна злякається чогось.

Психічний стан майбутньої матері, її моральні якості теж впливали з точки зору народного світогляду на фізичний розвиток дитини, її здоров'я, характер, моральні якості. Вагітна не повинна лягтися, бо дитина буде сварливою, народна мораль строго забороняла їй красти, зловживати алкоголем, бо все це відіб'ється на здоров'ї майбутньої дитини.

Більшість профілактичних засобів сягає своїм корінням в далекі дохристиянські часи, зберігаючи давні релікти народного світогляду. Це, зокрема, стосувалося профілактики пошесних недуг - чуми, холери, які народ уявляв персоніфіковано. Хвороби ці масово косили людність - і відповідно засоби профілактики носили громадський характер. Це були, як правило, різні магичні дії, що мали загальнослов'янську основу /звичаї оборувати село, обходити його з процесією, ставити в чотирьох його кінцях осикові хрести, виготовляти за одну ніч полотно-своєрідку жертву демонічній хвороби, обперізувати намітками церкву, влаштовувати обід біля неї тощо/.

Давню основу і широку сферу побутування в народній медицині слов'ян мало застосування з охоронною метою "наузів", "нав'язок", "аулетів", "оберегів", які в кінці XIX - на початку XX ст. були дуже поширеними в українців, як і білорусів та росіян. Етно-

графічні записи цього періоду, сучасні польові матеріали фіксують широке застосування таких оберегів як мідь, залізо, бурштин, хліб, сіль, кістки тварин тощо.

Дуже давні традиції пов'язані з профілактично-магічною функцією червоного кольору. В кінці XIX - на початку XX ст. вони чітко простежуються в народній профілактиці дитячих захворювань. Сирізь в Україні, щоб оберегти дитину від уроків, перев'язували їй руку червоною ниткою. Так само чинили й білоруси та росіяни. Подібні погляди зафіксовано й у західних та південних слов'ян.

Одним з надійних, за поглядами народу, профілактичних засобів були спеціальні охоронні молитви. Сирізь на досліджуваній території ванотовано близькі за змістом тексти, які побутують і сьогодні.

Отже, як і в інших компонентах народної медицини, серед методів профілактики є явища, що зберегли сліди давніх культів, на інших наклало відбиток християнство.

Другий розділ - "Традиційні раціональні засоби лікування" присвячений висвітленню одного з найсуттєвіших компонентів народної медицини - народної терапії, тобто самих засобів лікування, серед яких основними в українців, як і в інших народів, були і є рослини. І хоч починаючи в 70-их років інтерес до цієї ділянки народних медичних знань значно зріс, вона все ще залишається малодослідженим надбанням народу. Галузь ця, безперечно, заслуговує уважного вивчення не тільки в точки зору незаперечних фактів її ефективності, а й тому, що причини цієї ефективності ще далеко не всі розкрито.

Народна фітотерапія українців, розвиваючись у взаємодії з народним медичним досвідом інших народів, має свою специфіку, свою історію, свій, обумовлений географічними умовами, набір рос-

лих, свої, складені віками, методи лікування. Вона відзначається різноманітністю рослинних засобів, багатством їх локальних варіантів, збереженням багатьох архаїчних елементів, наявністю спільних рис в медичнової практикою інших слов'янських народів, зокрема, східних слов'ян.

Набір рослин, сфера застосування і навіть, як зазначав К.Мошинський, їх назви не тільки у східних, а й у західних та південних слов'ян аналогічні. Наприклад, українському материнка /давня праслов'янська назва "матередушка"/ відповідає у білорусів "мацёрдушка", у росіян "душица", у болгар - "материна душа", у поляків "macierza duszka", у чехів - "materl duška". Українське "дивина" має відповідники: у білорусів - "дзіванна", болгар - "дивизама", поляків - "dziewanna", у чехів - "diviana". Відповідні аналоги на слов'янському ґрунті мають лексеми "доцух", "м'ята", "полин" та ін. Спільні риси простежуються в народних уявленнях про світ рослин, в обрядах, пов'язаних зі збором лікарських трав, хоч саме тут яскраво виступає регіональна та локальна специфіка, обумовлена екологічними умовами та досвідом місцевих спостережень. Багатство локальних варіантів виявляє народний рецептар, способи приготування рослинних лікарських форм.

На протязі століть вироблялися певні навички, складались традиції, пов'язані зі збором лікарських трав, способами виготовлення ліків.

Численні етнографічні матеріали дають підставу говорити про широке загальноєвропейське побутування давньої дохристиянської традиції приурочувати збір лікарського зілля до Івана Купала /7 липня за н.с./. В купальській обрядовості, пов'язаній з лікарськими травами, добре збереглися елементи язичництва. В

Житомирській області, за даними В.Кравченка, зриваючи для лікувальних цілей рослину, під перший корінець клали монету або окраєць хліба та грудочку солі. Аналогічно діяли на Волині, Поділлі, в Карпатах.

Д.К.Зеленін схильний вбачати у таких звичаях сліди давнього рослинного тотемізму. Не заперечуючи такого трактування цих вірувань та обрядів, вважаємо, однак, що їх можна розглядати і як своєрідну жертву землі-годувальниці. На користь цього говорить зафіксований нами на Закарпатті обряд, пов'язаний з копанням "надрагулі", отруйної рослини, яку використовували при лікуванні ревматизму. Копавчи її, клали під перший корінець хліб-сіль. Це робили, як нам пояснювали, щоб не "банувала" /тужила/ земля.

А в правилі, що строго зобов'язувало дотримуватися чистоти тіла /той, хто мав намір збирати купальські трави, перед тим мусив обов'язково помитися/, можливо, слід шукати пережитків очищувальних обрядів водою.

Хоч, з другого боку, ця дохристиянська традиція пов'язувати збір лікарських трав з святом Купала в кінці XIX - на початку XX ст. уже християнізована. Купальське вілля святили в церкві, вважаючи, що тільки тоді воно набувало цілющих властивостей.

Збір лікарських трав приурочувався й до інших свят календарного циклу. Особливо багатий ритуал мають "зілярські" обряди, пов'язані з святом Симона Зилота /10 травня/. За свідченням М.Гайдая, звичай цей, зберігаючи локальну своєрідність, широко побутував в центральних та північних областях України ще в середині 20-х років нашого століття.

Для білорусів та росіян "зілярська" обрядовість, пов'язана з святом Симона Зилота, не характерна.

На українському ґрунті набув поширення й звичай приурочувати

збір лікарського зілля до свята Маковея /1 серпня/, яке, за свідченням Х.Ящуржинського, в деяких місцевостях набуло особливо поетичного колориту.

Подекуди в Україні, зокрема на Західному Поділлі, побутувала традиція заготовляти лікарські рослини не тільки на Івана Купала, а й напередодні або в день Матері Божої зільної /15 серпня/. В деяких місцевостях їх збирали ще й на Спаса /19 серпня/, в русальний тиждень перед трійцею. Переважно на трійцю заготовляли лікувальне зілля і словаки.

Звичаї приурочувати збір лікарського зілля до певних свят, які зберегли сліди дохристиянських елементів та пізніших християнських нашарувань, не позбавлені раціонального змісту. Адже більшість лікарських рослин, особливо у випадках, коли в лікувальній меті вживали квіти і траву рослин, заготовлялись у час найактивнішого цвітіння, а він припадав навесняно-літній період. Крім того, у свята населення мало для цього час, що теж було важливо.

Така місцева диференціація, як приурочення заготівлі лікарської сировини до релігійного свята Матері Божої зільної чи до Симона Зилота, пов'язана, очевидно, з місцевими традиціями, які обумовлюють регіональну та локальну специфіку народної медицини, та до певної міри пояснюються кліматичними умовами. Як нас переконують етнографічні записи кінця XIX – початку XX ст. та підтверджують власні польові матеріали, специфікою подільської народної медицини було широке вживання в лікувальній меті городніх та садових культур. Звідси стає зрозумілою традиція збору лікарських рослин в серпні, саме тоді, коли вони належно дозрівають.

Пора дня і місце збору теж, за народними уявленнями, відігравали неабияку роль. Загальнопоширеною була традиція збирати зілля вранці "до схід сонця". У росіян та білорусів теж більшість трав

заготовлялася на Купала рано-вранці /"до сонейка" - у білорусів, "на утренней заре" - у росіян/, коли на них ще не встигла висохнути роса. Ця традиція збереглася подекуди і сьогодні.

Згідно з записами І.Трусевича, на Поліссі деякі екземпляри заготовляли при світлі місяця, бо саме тоді вони начебто набували особливої цілющої сили. Цю ж думку підтверджує сучасний народний ацілитель з діда-прадіда Л.О.Павленко. Згідно з родинною традицією травознаїв Павленків, найкращий час збирання трав в межах доби - нічний, бо саме вночі рослини вбирають більше вологи, корисних речовин із ґрунту і виділяють непотрібні. Тобто вночі рослини ніби самоочищаються.

Одні трави збирали "на молодик"; інші - при повному місяцеві. Широко побутувала традиція збирати вілля там, "де не чути голосу півня", "куди не доноситься собачий лай", тобто далеко від населених пунктів, у відлюдних місцях, далеких лісах, на високогірних полонинах.

Сьогодні, коли наукою доведено вплив сонячного світла, температури, виду ґрунтів, певної пори дня на обмін речовин у рослинах, зокрема на біосинтез його біологічно активних компонентів і їх розподіл в різних частинах рослини, раціональність народних спостережень очевидна.

На основі даних наукової медицини відомо, що будь-який організм змінює свої властивості відповідно до зміни умов середовища, що одна й та сама рослина в залежності від того, де вона росте, може бути цілющою або шкідливою. Народ же приходив до цього переконання шляхом довготривалих пошуків і невдач. Нічого не знаючи про біоритми природи, на основі багатовікового досвіду виробляв правила - коли і де збирати ті чи інші трави.

Існував ще цілий ряд застережень, своєрідних заборон, в яких

дійшли до нас цілющі зерна народної мудрості, правила охорони лікарської флори, що актуальні й сьогодні.

Розглядається народна технологія виготовлення рослинних лікарських форм, які відзначаються надзвичайним багатством та різноманітністю. Крім загальновідомих настоїв та відварів на воді, горічаних настоїв, народна медицина знала відвари на молоці, сироватці, горілці, вині, меду, оцті. З погляду даних сучасної науки вони не позбавлені раціонального змісту. Відомо, наприклад, що в мелоді жиророзчинні інгредієнти зберігаються краще. А вивчення народного досвіду, набутого в ділянці фітоенотерапії, особливо тих країн, де розвинені виноградарство та виноробство, свідчить про широкі можливості цього напрямку фітотерапії у наш час.

Поширеними були й такі лікарські форми, як порошки з коренів, трави або квітів висушеної рослини. Їх використовували як присипки при ранах та нарівах, зживали внутрішньо при шлунково-кишкових та легневих недугах, запиваючи водою, квасом, посипаючи на чорний хліб, додаючи до страви в процесі варіння тощо.

Свіжі рослини – листя, квіти, плоди, сік – теж часто застосовувались у виді компресів при шкірних недугах та як болетамувальні засоби.

Проте народна терапія завжди віддавала перевагу сумішам кількох рослин перед однією. Віками нагромаджений досвід переконує, що дія однієї рослини менш ефективна, ніж поєднання кількох. Цей же досвід підказував, що при основній хворобі завжди бувають супутні захворювання і тому треба лікувати не один хворий орган, а весь організм. Народні цілителі дуже добре знали це і тому в практиці лікування різних хвороб використовували суміші трав.

Багатоконпонентні рецепти часто знаходимо на сторінках давніх травників та порадишників. Вони широко фіксуються в етнографічних джерелах кінця XIX – початку XX ст., що свідчить про їх значне роз-

повсюдження у досліджуваній період, а сучасні польові матеріали дають підставу говорити про їх побутування у наш час.

В Карпатах та Закарпатті, за нашими спостереженнями, простудні захворювання лікували "цвітом сіна верхового" /сіна полонинських трав/. Метод виправданий, оскільки серед полонинських трав було чимало цінних рослин з різноманітною лікувальною дією, які, безумовно, благотворно впливали на організм.

Серед лікарських трав є цілий ряд рослин, раціональність використання яких не викликає сумніву. Це валеріана, звіробій, ромашка, материнка, м'ята, подорожник, деревій, полин та багато інших. Сучасна наука підтвердила їх лікувальні властивості, і всі вони увійшли в арсенал наукової медицини. Однак їх застосування в народі, як видно з етнографічних джерел кінця XIX-початку XX ст. та даних польових досліджень, значно ширше й різносторонніше, ніж в професійній медицині.

Дослідники народної медицини К.Мошинський, М.Носаль слушно твердили про наявність серед засобів рослинного характеру рослин-універсалів, яким приписувалась всесильна й різностороння дія, їх вважали зіллям "од усіх недуг", наділяли магічними властивостями. Саме вони заслуговують особливої уваги, бо допомагають виявити як спільні, так і етнічно-специфічні та регіональні риси, що найвиразніше проявилися як в самому наборі рослин, так і в способах і методах їх застосування. Поряд з рослинами, універсальність дії яких зафіксована скрізь в Україні і навіть у східнослов'янських межах, в різних регіонах був свій арсенал рослинних засобів "від усіх недуг" Це переважно рослини місцевої флори, які в інших місцевостях могли мати значно вузку сферу побутування. Вивчення їх допомагає виявити і відібрати найбільш перспективні рослини для дальшого дослідження їх фармакобологічних властивостей.

Залучається великий фактичний матеріал з різних місцевостей України, порівняльні дані зі східнослов'янської території про рослини-універсали /звіробій, оман великий, полин гіркий і полин звичайний, кропива дводомна та кропива мала, деревій, подорожник, ромашка, м'ята холодна, лопух великий та ін./ . Наводиться зібрана дисертантом номенклатура народних назв лікарських рослин, які дуже часто чітко віддзеркалюють їх лікувальні властивості, говориться про способи застосування їх в народній медичній практиці, подаються цікаві й оригінальні рецепти, позначені місцевою специфікою. Так, на Східному Поділлі, за даними С.Верхратського, епілепсію лікували порошком з кореня полину звичайного, званого в народі "чорнобилем". При цьому строго дотримувалися певних правил, яким не можна відмовити в раціональності. Корінь викопували дерев'яною лопатою, а викопавши та розтерши на порошок, брали тільки дерев'яною ложкою. Мешканці Волині в аналогічних випадках рекомендували відвар кореня цієї рослини на пиві /М.Носаль/. Подібний рецепт зафіксовано Г.Верещагіним у росіян В'ятської губернії. Там перед приступом епілепсії або через півгодини після нього хворому давали порошок кореня чорнобилю з невеликою кількістю пива. За нашими спостереженнями ця рослина, різносторонні лікувальні властивості якої давно оцінила народна медицина, а офіційна ставиться до неї дуже обережно, потребує уважного вивчення спеціалістами медико-біологічного циклу наук. Польові матеріали, зібрані на Рівненщині, істотно збагачують існуючу в етнографічних джерелах інформацію про неї.

Дальшого вивчення з боку офіційної медицини заслуговують оман великий, лопух, живокіст, подорожник, материнка та інші, сфера застосування яких в народі відзначається різносторонністю та багатством лікарських форм.

Універсальність діяння деяких рослин мали регіональну специфі-

ку. Наприклад, айр тростинний /народні назви : "татарка", "татарське зілля", "лепеха", "шувар", "явор", "явор-корень", "ягур", "плешник"/, знаний на переважній більшості території України як засіб при захворюваннях шлунково-кишкового тракту, на Поліссі застосовувався при найрізноманітніших недугах, а лікарські рецепти відзначалися багатством локальних форм. Він вважався незамінним засобом при головних болях різної етіології, загальноозміцнюючим та заспокійливим, вживався при хворобах печінки, нирок, сечового міхура, гінекологічних захворюваннях. Його давали при епілепсії, рекомендували при ослабленні зору, підозрі на туберкульоз, застосовували під час епідемій тифу та холери.

В Карпатському регіоні універсальність діяння наділяли високігірні полонинські трави - тирлич жовтий, арніку, мох ісландський, радіолу, стародуб альпійський та деякі інші. Арніку, наприклад, добре відому в науковій та народній медицині як ранозагоюючий засіб, горини застосовували при шлунково-кишкових захворюваннях, нервових, гіпертонії, бронхіальній астмі тощо.

Крім рослин універсальної лікувальної дії цілий ряд рослинних засобів вживався для лікування хвороб, пов'язаних з одним хворим органом. Українська народна фітотерапія знає певну групу рослин від "хвороб серця" /горицвіт, конвалія, валеріана, глід/, шлунково-кишкових захворювань /золототисячник, перстач прямостоячий, материнка, ромашка та ін./, "простудних недуг" /підбіл, чебрець, алтей, дивиня/.

Народна педіатрія українців, як і росіян та білорусів, широко використовувала такі рослини, як згадувана ромашка, триколірна фіалка, череда, материнка.

Деякі з названих рослин мали в окремих регіонах дещо ширше застосування. Так, відомий серцевий засіб конвалія на Гуцульщині

дійшли до нас цілючі зерна народної мудрості, правила охорони лікарської флори, що актуальні й сьогодні.

Розглядається народна технологія виготовлення рослинних лікарських форм, які відзначаються надзвичайним багатством та різноманітністю. Крім загальновідомих настоїв та відварів на воді, горічаних настоїв, народна медицина знала відвари на молоці, сироватці, горілці, вині, меду, оцті. З погляду даних сучасної науки вони не позбавлені раціонального змісту. Відомо, наприклад, що в молоці жиророзчинні інгредієнти зберігаються краще. А вивчення народного досвіду, набутого в ділянці фітотерапії, особливо тих країн, де розвинені виноградарство та виноробство, свідчить про широкі можливості цього напрямку фітотерапії у наш час.

Поширеними були й такі лікарські форми, як порошки з коренів, трави або квітів висушеної рослини. Їх використовували як присипки при ранах та нарівах, зживали внутрішньо при шлунково-кишкових та легневих недугах, запиваючи водою, квасом, посипаючи на чорний хліб, додаючи до страви в процесі варіння тощо.

Свіжі рослини - листя, квіти, плоди, сік - теж часто застосовувались у виді компресів при шкірних недугах та як болетамувальні засоби.

Проте народна терапія завжди віддавала перевагу сумішам кількох рослин перед однією. Віками нагромаджений досвід переконує, що дія однієї рослини менш ефективна, ніж поєднання кількох. Цей же досвід підказував, що при основній хворобі завжди бувають супутні захворювання і тому треба лікувати не один хворий орган, а весь організм. Народні цілителі дуже добре знали це і тому в практиці лікування різних хвороб використовували суміші трав.

Багатокомпонентні рецепти часто знаходимо на сторінках давніх травників та порадників. Вони широко фіксуються в етнографічних джерелах кінця XIX - початку XX ст., що свідчить про їх значне роз-

повсюдження у досліджуваний період, а сучасні польові матеріали дають підставу говорити про їх побутування у наш час.

В Карпатах та Закарпатті, за нашими спостереженнями, простудні захворювання лікували "цвітом сіна верхового" /сіна полонинських трав/. Метод виправданий, оскільки серед полонинських трав було чимало цінних рослин з різноманітною лікувальною дією, які, безумовно, благотворно впливали на організм.

Серед лікарських трав є цілий ряд рослин, раціональність використання яких не викликає сумніву. Це валеріана, звіробій, ромашка, материнка, м'ята, подорожник, деревій, полин та багато інших. Сучасна наука підтвердила їх лікувальні властивості, і всі вони увійшли в арсенал наукової медицини. Однак їх застосування в народі, як видно з етнографічних джерел кінця XIX-початку XX ст. та даних польових досліджень, значно ширше й різносторонніше, ніж в професійній медицині.

Дослідники народної медицини К.Мошинський, М.Носаль слушно твердили про наявність серед засобів рослинного характеру рослин-універсалів, яким приписувалась всесильна й різностороння дія, їх вважали зіллям "од усіх недуг", наділяли магічними властивостями. Саме вони заслуговують особливої уваги, бо допомагають виявити як спільні, так і етнічно-специфічні та регіональні риси, що найвиразніше проявилися як в самому наборі рослин, так і в способах і методах їх застосування. Поряд з рослинами, універсальність дії яких зафіксована скрізь в Україні і навіть у східнослов'янських межах, в різних регіонах був свій арсенал рослинних засобів "від усіх недуг" Це переважно рослини місцевої флори, які в інших місцевостях могли мати значно вужчу сферу побутування. Вивчення їх допомагає виявити і відібрати найбільш перспективні рослини для дальшого дослідження їх фармакобіологічних властивостей.

Залучається великий фактичний матеріал з різних місцевостей України, порівняльні дані зі східнослов'янської території про рослини-універсали /звіробій, оман великий, полин гіркий і полин звичайний, кропива дводомна та кропива мала, деревій, подорожник, ромашка, м'ята холодна, лопух великий та ін./ . Наводиться зібрана дисертантом номенклатура народних назв лікарських рослин, які дуже часто чітко віддзеркалюють їх лікувальні властивості, говорить про способи застосування їх в народній медичній практиці, подають-ся цікаві й оригінальні рецепти, позначені місцевою специфікою. Так, на Східному Поділлі, за даними С.Верхратського, епілепсію лікували порошком з кореня полину звичайного, званого в народі "чорнобилем". При цьому строго дотримувалися певних правил, яким не можна відмовити в раціональності. Корінь викопували дерев'яною лопатою, а викопавши та розтерши на порошок, брали тільки дерев'яною ложкою. Мешканці Волині в аналогічних випадках рекомендували відвар кореня цієї рослини на пиві /М.Носаль/. Подібний рецепт зафіксовано Г.Верещагіним у росіян В'ятської губернії. Там перед приступом епілепсії або через півгодини після нього хворому давали порошок кореня чорнобилю з невеликою кількістю пива. За нашими спостереженнями ця рослина, різносторонні лікувальні властивості якої давно оцінила народна медицина, а офіційна ставиться до неї дуже обережно, потребує уважного вивчення спеціалістами медико-біологічного циклу наук. Польові матеріали, зібрані на Рівненщині, істотно збагачують існуючу в етнографічних джерелах інформацію про неї.

Дальшого вивчення з боку офіційної медицини заслуговують оман великий, лопух, живокіст, подорожник, материнка та інші, сфера застосування яких в народі відзначається різносторонністю та багатством лікарських форм.

Універсальність діяння деяких рослин мали регіональну специфі-

ку. Наприклад, айр тростинний /народні назви : "татарка", "татарське зілля", "лепеха", "шувар", "явор", "явор-корень", "ягур", "плешник"/, знаний на переважній більшості території України як засіб при захворюваннях шлунково-кишкового тракту, на Поліссі застосовувався при найрізноманітніших недугах, а лікарські рецепти відзначалися багатством локальних форм. Він вважався незамінним засобом при головних болях різної етіології, загальноозміцнюючим та заспокійливим, вживався при хворобах печінки, нирок, сечового міхура, гінекологічних захворюваннях. Його давали при епілепсії, рекомендували при ослабленні зору, підозрі на туберкульоз, застосовували під час епідемій тифу та холери.

В Карпатському регіоні універсальність діяння наділяли високігірні полонинські трави - тирлич жовтий, арніку, мох ісландський, радіолу, стародуб альпійський та деякі інші. Арніку, наприклад, добре відому в науковій та народній медицині як ранозагоюючий засіб, горини застосовували при шлунково-кишкових захворюваннях, нервових, гіпертонії, бронхіальній астмі тощо.

Крім рослин універсальної лікувальної дії цілий ряд рослинних засобів вживався для лікування хвороб, пов'язаних з одним хворим органом. Українська народна фітотерапія знає певну групу рослин від "хвороб серця" /горицвіт, конвалія, валеріана, глід/, "шлунково-кишкових захворювань" /золототисячник, перстач прямостоячий, материнка, ромашка та ін./, "простудних недуг" /підбіл, чебрець, алтей, дивина/.

Народна педіатрія українців, як і росіяни та білорусів, широко використовувала такі рослини, як згадувана ромашка, триколірна фіалка, череда, материнка.

Деякі з названих рослин мали в окремих регіонах дещо ширше застосування. Так, відомий серцевий засіб конвалія на Гуцульщині

та Східному Поділлі вживалася при очних захворюваннях, малярії. Клади примочки з конвалії при захворюваннях очей і росіяни /В.Деміч, Н.Ковальова/. Білоруси Вітебської губернії вживали її при конвульсіях у дітей та при епілепсії /А.Антонов/.

Однією з специфічних рис народної фітотерапії було вживання з лікувальною метою отруйних рослин. Етнографічна література подає нам відомості про застосування в практиці народного самолікування таких отруйних рослин, як дурман, беладаонна, купина лікарська, очиток їдкий, багно болотяне, чистотіл, блекота, мухомори червоні та ін. Особливо популярним в народі був чистотіл, про що свідчить багатство народних назв /"роетопасть", "цинедонія", "путтинник", "земизово", "плодисток", "цвінталія", "бринзолія", "серуха", "бородавник", "ластовичник", "простудник", "ранник", "кривавичник". Лікування ними в більшій мірі, ніж іншими рослинними засобами, поєднується з елементами магії. Вже сам процес збору передбачає різні магичні дії. Гуцули, наприклад, копаючи беладаонну /"матріган"/, кидали навколо неї гроші, імітували танець. Вірили - все, що робить той, хто копає цю рослину, буде робити і той, кому дадуть напитися відвару з неї. Бойки, викопавши корінь беладаонни /"недрагуля"/, клали на це місце хліб і сіль - своєрідну жертву землі.

Магічний характер, що несе на собі відбиток давнього культу дерев, мали цілий ряд засобів лікування недуг з допомогою різних порід дерев. В усіх східнослов'янських народів зберігся звичай при малярії пролазити через дупло або розколоте дерево із дотримання певних обрядових дій. Однак в основі використання з лікувальною метою дерев лежать, без сумніву, їх реальні властивості, багатотіпові спостереження і досвід.

Наводяться різноманітні способи лікування різними породами дерев, види яких варіюються залежно від географічних умов, етнічних та місцевих традицій /дуб, береза, липа, вільха, верба, сосна, смерека, глід, калина, ялівець, плодови дерева/, фіксуються оригінальні рецепти. Зокрема, цікаві дані отримано в результаті польових досліджень про лікувальні властивості берези, такі ефективні засоби як березовий сік при нирково-кам'яній хворобі /Камінь-Каширський район Волинської обл./ і березовий дьоготь при ракових захворюваннях /с.Тимоновичі Семенівського району Чернігівської обл./.

Широко використовувались в народній медицині українців харчові рослини. Це одна з характерних її особливостей. В розділі розглядаються лікувальні властивості популярних городніх культур /часник, цибуля, картопля, буряк, капуста, морква, петрушка, гарбуз, хрін, редька, гірчиця та ін./, що мають тотожну лікувальну дію в інших слов'янських народів та виявляють багатоманітність лікарських форм.

Багатим і різноманітним був арсенал ліків тваринного походження. Рациональду оснєву мало лікування молоком та молочними виробами. Лікувальна дія їх скрізь загальновідома. Уже не кажучи про їх суттєве місце в народній дієтології, численні факти засвідчують велику популярність їх при лікуванні багатьох недуг. В місцевостях, де тваринництво було основним заняттям, вони застосовувались з лікувальною метою значно ширше. Мешканці Карпат, наприклад, тепле пряжене молоко пили і клали в нього компреси при простуді, робили примочки до ран від порізу та укусу. Для лікування очних захворювань прикладали компреси з кислого молока, ним промивали рани, болячки; воно, як свідчать численні етнографічні матеріали, протидіяло укусові гадюки. При легенових недугах, туберкульозі легень рекомендували овече молоко, в ряді місцевостей України, як і Біло-

Русії та Росії - коваче /Г.Попов, Л.Мінько/, В деяких місцевостях досліджуваної території зафіксовано вживання кобильчого молока. На Закарпатті /село Тишів Воловецького району/, Гуцульщині /село Верховина Івано-Франківської області/, Подісся /села Великий Обзир Камінь-Каширського району Волинської області, Чаплиўка Шосткинського району Сумської області/ його пили при коклюші, на Східному Поділлі - при скарлатині.

Тваринні жири вважались добрими ранозагоюючими засобами, ними розтирались при простуді й ревматизмі, їх вживали внутрішньо при запаленні легенів, астмі, туберкульозі. Відомі вони і в практиці народного лікування багатьох інших народів /Г.Бігеляйзен, К.Мошинський/, Етнічна і регіональна специфіка виявлялася в способах приготування ліків, лікарських формах, в наданні переваги тому чи іншому засобу. На переважній частині території України, як і Білорусії найбільш вживаним був борсучий жир. В Карпатах та на Подіссі, за нашими даними, дуже популярним був для гоїння ран, нарізів Їжаковий жир.

Суттєве місце в системі лікувальних тваринних засобів займає органотерапія. З одного боку, базуючись на реальному досвіді, з другого - ця ділянка виразніше, ніж будь-яка інша зберігає сліди властивого багатьм народам з глибокої давнини культу тварин.

Не викликає сумніву доцільність зігрівальних компресів з овечої вовни при радикулітах, болях горла, лімфаденітах. Засоби ці були домінуючими в українських горян, зберігаючи локальні різновиди. В одних випадках брали вовну лише молодих ягнят, в інших - обов'язково непряну, ще в інших - тільки чорну. На такі локальні різновиди теж слід звертати увагу. Можливо, саме в непряній вовні наявні інгредієнти, що позитивно впливають на хід недуги.

Не можна відмовити у раціональності народним способам лікування "курячої сліпоты" /з настанням темрявы людина погано бачить/ печінкою - телячою, воловою, свинячою, курячою. Наукова медицина підтвердила доцільність цього методу, оснований на добродійній дії вітаміну А на даний вид хвороби і на організм в цілому.

Гляд засобів органотерапії доносять до нас сліди древніх культів, зберігає залишки первісних світоглядних уявлень. Яскраво ілюструє такі погляди спосіб лікування епілепсії, що побутував на Західному Поділлі ще в кінці ХІХ ст. Хворим на епілепсію тричі /магічне значення числа/ підкурювали голову : чоловікові - чорним півнем, жінці - чорною куркою. Потім птицю розривали над хворим так, щоб на нього впало кілька крапель крові, після чого птицю закопували в землю. Сліди культу тварин, залишки давніх жертвоприношень, магічне значення крові тут дуже виразні.

В Карпатському регіоні, соціально-економічні та культурно-побутові умови розвитку якого сприяли збереженню у багатьох галузях традиційно-побутової культури архаїчних елементів, такі засоби лікування в практиці народних лікарів дожили до нашого часу. У Турківському районі на Львівщині при лікуванні астми у дитини поряд з іншими магічними засобами знахарка рекомендувала і такий - дати випити дитині разом з водою кілька крапель крові, взятих з мізинця правої руки батька й матері.

Залишки прадавнього культу змії, властивого багатьом народам, добре збережені в способах і методах лікування, пов'язаних з застосуванням в народній медицині цих плазунів та їх органів.

Ліки мінерального характеру займали значно скромніше місце, порівняно з ліками рослинного та тваринного походження. Літературні джерела та польові матеріали подають відомості про засто-

своєння землі, глини, піску, солі, нафти ; з металів - міді, заліза та ін. Чимало з вищеназваних і добре знаних в медичній практиці народу XIX - на початку XX ст. зберігають сліди давніх вірувань. Це, зокрема, стосується землі, місце і роль якої в народному лікуванні є виразним свідченням її культу.

Численні етнографічні джерела містять дані про широкі лікувальні можливості солі. Як свідчить М.Сумцов, магичні властивості її були знані усім народам з глибокої давнини. Вчений пояснював це тим, що вона рано ввійшла в жертвоприношення як приправа до їжі і саме тому набула магичного значення.

В знахарській практиці вона була необхідним атрибутом при змовлянні цілого ряду недуг, вважалась оберегом від "злих очей". Її рекомендували як внутрішню з водою при шлункових захворюваннях, вживали у виді полоскань при болях горла, ангіні та нежиті. На Закарпатті при захворюваннях простудного характеру, ревматизмі популярністю користувались "роп'яні" купелі з розрахунку 0,5 кг солі на одну купіль. На Східному Поділлі такі купелі тільки дещо сильнішою концентрацією вважали добрим загальнозміцнюючим засобом. На Буковині їх рекомендували при набряках ніг серцевого походження, радикулітах та поліартритах. При болях ревматичного характеру застосовували купелі у розчині солі сильною концентрації росіяни, а розжовану клали до ран від укусу гадюки /В"ятська губернія/. Місця укусу рекомендували натирати сіллю і мешканці Карпат /Івано-Франківська область/. Білоруси ж в аналогічних випадках давали з"їсти трошки хліба, зібраного в дев"яти хатах, з свяченою сіллю.

В ряді випадків сіль виступала в цікавій комбінації з іншими компонентами. Подекуди в Україні її разом з пережованим хлібом клали до порізів /Білоцерківський район Київської області/. Поставляли з медом і натирались при простуді /Конотопський район Сум-

ської області/, в суміші з нафтою, перцем та горілкою - при ревматизмі. Росіяни в аналогічних випадках робили суміш солі з хроном та медом.

Особливого значення надавали так званій "четверговій" солі. Обряди з "четверговою" сіллю, що широко фіксуються на досліджуваній території в етнографічних джерелах другої половини XIX - початку XX ст., на думку дослідників, сягають, можливо, часів праслов'янської спільності і прикріпилися до "чистого" четверга давно /В.Соколова/. Способи приготування такої солі в різних місцевостях варіювалися.

Цікаве переплетення дохристиянських і пізніших християнських елементів зберігає зафіксований в Конотопському районі Сумської області звичай вживати з лікувальною метою сіль, яку загоріли в ганчірку поклали на Стрітіння в жар, а на другий день до схід сонця виїняли. Додавали її при будь-яких захворюваннях. В даному випадку архаїчна форма, пов'язана з вірою в очищувальну силу вогню, а приурочування цієї дії до релігійного свята - пізніше нашарування християнства.

Не всі із вживаних у народній медицині мінеральних засобів були раціональними. Викликає сумнів застосування в акушерській практиці такого отруйного засобу як ртуть. Однак вони свідчать про настійні пошуки в ділянці народної медицини, успіхи та часті невдачі, говорять про побутування ще в першій половині XX ст. залишків древніх культів, слідів давніх жертвоприношень.

Суттєве місце в системі терапевтичних засобів народної медицини українців, як і білорусів та росіян, займала і займає фізіотерапія. Ця ділянка, цілкомито заснована на емпіричному досвіді, акумулює масові повсякденні знання і демонструє різноманітне застосування тепла /компреси, масаж, теплі і гарячі ванни, інга-

лищі, "суха пара", тобто парові ванни/. Значно менше застосовувався холод. Всі ці засоби в трактуванні народу вважались універсальними при багатьох видах захворювань - простуді, ангінах, радикулітах, болях ревматичного характеру, шлункових хворобах та ін.

В третьому розділі - " Лікувальна магія" - висвітлюється один з необхідних компонентів народної медицини - магія, характеризуються її види, з яких, без сумніву, найцікавішим, найпоширенішим в усіх слов'ян є вербальна. Вона цікава тим, що відбиває світогляд народу, його світосприймання і світорозуміння, погляди на хвороби та їх етіологію, розкриває форми і методи народного лікування. В літературі цей вид магії знайшов досить повне висвітлення /П.Єфименко, П.Іващенко, П.Познанський, О.Афанасьєв, Є.Бленонська, Л.Мінько/. Розглядаючи структуру замовлянь, співвідношення язичеських і християнських елементів, зв'язок слова і дії, дослідники підкреслювали їх давню дохристиянську основу, добре збережену завдяки незмінності узаконених формул. За давніми світоглядними уявленнями народу, замовляння втрачає силу, коли щось забувається або змінюється в давно усталених формулах. Саме цій обставині в значній мірі завдячуємо тим, що велика частина їх дійшла до нас у своїй первісній формі.

Зафіксовані в різних етнографічних районах України, замовляння / "примівка", "примова", "молитва", "бай"/ мають аналоги у білорусів, росіян та інших слов'ян.

У багатьох з них виразно виступають елементи давніх язичеських вірувань, відгомін тих далеких часів, коли людина одуховрювала природу, поклонялась їй, зверталась за допомогою до небесних світил, води, землі - як сил, здатних протидіяти лихові, хворобам, зцілити недуги.

Духом первісного анімізму пронизані примівки, в яких звучать

звертання до рослин, дерев як до живих істот : "Лісе-пралісе ! У тебе є дочка, а у мене син, посватаємося, побратаємося. Нехай твоя дочка дасть сонливиці, а мій син віддасть плаксивиці" /Хмельницька область/. Іноді звертання конкретизувалося : "Дубе, дубе дуплястий, давай ми з тобою побратаймося, покумаймося або посватаймося. У тебе син, а в мене дочка. А я тобі буду подарки пересилати".

Подібні варіанти примівок від "крикливиць" /"крикси", "не-сплячки", "плачі", "плаксивиці"/ знаходимо в П.Чубинського, П.Єфименка, К.Талько-Гринцевича, І.Попова. В них збереглися елементи однієї з ранніх форм одухотворення природи - тотемізму, що знайшло вияв і в конкретній формі звертань до певних порід дерев - дуба, ліщини, і у виразному натякові на спорідненість людини з рослинним світом /"побратаймося, покумаймося або посватаймося"/ та в наявності слідів жертвоприношень /"А я тобі буду подарки пересилати"/ тощо.

У своєму розвитку замовляння зазнали значного впливу християнства. В їх зміст просочуються церковні атрибути, на зміну язичеським персонажам приходять Ісус Христос, Діва Марія, сам Господь Бог, Іван Хреститель, Архангел Михаїл та інші святі : "Пропу Петра і Павла у помоц і всіх святих київських і печерських, станьте мені у помоц" /Житомирська область/. Часто знахар виступав не від себе, а від імені Бога, Святої Богородиці : "Не мої слова - божі слова і Святої Богородиці Діви Марії" /Хмельницька область/.

Деякі з замовлянь являють цікаве поєднання язичеських та християнських елементів. Характерним прикладом, як з плином часу злились християнські та язичеські елементи, може служити записана нами на Київщині примівка : "Господу Богу помолюся, Ісусу Христу поклонюся і місяцю ясному і сонейку праведному і вам зоряніци,

скорше помішніці".

Цей вид лікувальної магії дає ключ до розуміння народної етіології захворювань, розкриває сам процес лікування.

В розділі наводяться зразки замовлянь з різних місцевостей України, відповідні паралелі з білоруської та російської території. Аналіз їх дає підставу констатувати, що цей вид лікувальної магії є цінним джерелом вивчення народного світогляду, вдячним матеріалом для реконструкції народних уявлень про хвороби та методи боротьби з ними. Для медиків ця тема цікава як свого роду психотерапія – галузь, яка займає певне місце в сучасній науковій медицині та розглядається нею як невід'ємна частина лікувального процесу.

Характеризуються інші види магії, які побутували паралельно з словесною.

Етнографічні джерела П-ої половини XIX – початку XX ст. фіксують вживання води "живої" /джерельної/, свяченої, "непочатої" /набраної до схід сонця/, "наговорної"/над якою проказав примівку знахар/; вогню, різних магічних дій тощо.

У лікуванні водою простежується явна спорідненість з її культом, властивим багатьом народам з глибокої давнини.

Особливої уваги заслуговують ритуальні дії з водою в купальській обрядовості. З одного боку, за віруванням, спільним для всіх слов'ян та інших європейських народів, вода в іванівську ніч набуває особливо цілющих властивостей. У багатьох місцевостях в Україні хворим, особливо на шкірні хвороби, радили в цей день до схід сонця скупатися в річці. В Камінь-Каширському районі на Волині нами зафіксовано дуже цікаву, хоч цілком протилежну версію. Тут, навпаки, заборонялося купатися на Івана, бо, за поширеним в даній місцевості повір'ям, ріка в цей день вимагає жертв, і всі,

хто купається, тонуть.

Аналогічно у росіян. При загальнопоширеному побутуванні звичаю купатися в цей день з профілактичною та лікувальною метою у річках і озерах в окремих місцевостях Ярославської губернії, за свідченням С.Максимова, купання на Івана заборонялось, бо на лядину, згідно народних вірувань, чатував водяник. Віра в апотропеїчні властивості, яких набуває вода на Купала, характерна й білорусам.

Цілющі властивості приписували і зібраній до схід сонця на Івана Купала росі та "юрійовій" /тобто зібраній на Юрія/ росі. В деяких місцевостях занотовано цікаві способи її застосування, що поєднують давні язичеські форми з елементами християнізації. Так, у Радомишльському районі Житомирської області її треба було зібрати до схід сонця і переварити на вогні, запаленому посвяченою вербою. В даному випадку обряд, зберігаючи сліди поклоніння вогню, виступав в явно християнізованому вигляді.

Вплив християнства простежується в приуроченні обрядових дій з водою до певних релігійних свят, в застосуванні з лікувальною метою свяченої води.

Однак особливою популярністю користувалась вода джерел та криниць, традиція лікування якою до сьогодні збереглася в народі. Маємо дані про існування у багатьох місцевостях криниць з цілющою водою. Біля таких криниць клали полотно, льон, в'шали на деревах, які росли біля них, стрічки, видали у воду гроші, як "плату" за лікування, своєрідну жертву, відгомін давнього звичаю жертвопринишення.

Давню основу мають магичні дії, пов'язані з вогнем, що широко побутували в практиці народного самлікування. Ним лікували "вогник" /висипка на тілі/, спалювали "рожу", підкурювали хворих на малярію, епілепсію.

Пережитки культу вогню збереглися у звичаях розкладати вогнища у випадках нещастя - спалахах епідемій, епізоотій тощо. У XIX - на початку XX ст. застосування таких вогнищ з лікувально-профілактичною метою зафіксовано на усій досліджуваній території. На їх архаїчний характер вказує процес розпалювання вогнем, добу- тим первісним способом тертя одного куска дерева об інший.

Живались у лікувальній практиці, пов'язаній з магією, різноманітні механічні дії, спрямовані на те, щоб вигнати хворобу з організму людини /її залякували, "загризали", передавали іншій людині, переносили на інший предмет, топили в річці та ін./.

Як свідчать літературні джерела та польові матеріали, широко використовувались так звані "трушні засоби", тобто частини тіла покійника, предмети, безпосередньо чи посередньо з ним зв'язані /земля з цвинтаря, тріски з домовини, порох з хреста/ тощо.

Крім явно виражених анімістичних поглядів вони, очевидно, мають певний зв'язок з давнім культом предків, вірою в залежність благополуччя живих від померлих.

Підводячи підсумок сказаному, зазначимо, що в народній медицині українців знайшли застосування різні види лікувальної магії з переважанням словесної.

Висновки. Народна медицина українців - це складний комплекс, в якому знайшли поєднання позитивні емпіричні знання з засобами лікувальної магії, народна традиція з елементами професійної медицини, явища широкого міжнародного побутування і досвід місцевих спостережень.

Багатство етнічних і регіональних форм, якими відзначаються народні методи лікування, пошуки і способи приготування ліків, їх асортимент і застосування становлять вичерпний матеріал для проведення порівняльних досліджень, виявлення генетичних і етнокультурних зв'язків між народами.

Вивчення засобів і методів народного лікування українців у східнослов'янському контексті з урахуванням історичних, соціально-економічних, культурно-побутових факторів та екологічних умов свідчить про наявність як спільних, так і етнічно специфічних рис. Спільність ця в однаковій мірі властива всім структурним компонентам народної медицини. Переважна більшість способів і методів профілактики недуг, світоглядні уявлення про хвороби та їх причини, погляди на народних лікарів, як і самі засоби лікування, мають загальнослов'янське і ширше побутовання. Особливо чітко це простежується в ділянці народної фітотерапії. Набір рослин, сфера їх застосування та назви у багатьох випадках аналогічні /полін, м'ята, лопух, дивина, материнка/. Спільні риси простежуються в народних уявленнях про світ рослин, обрядах, пов'язаних зі збором лікарських трав, хоч саме тут не менше яскраво виступає регіональна та локальна специфіка, обумовлена екологічними умовами та досвідом місцевих спостережень. Багатство локальних варіантів виявляють рослинні лікарські форми /водні відвари та настої, горілчані настоянки, відвари на молоці, сироватці, вині та горілці, настої на меду, порошки, мазі тощо/. При всьому багатстві видового складу рослинних засобів та різноманітності лікарських форм зібрані матеріали дозволяють говорити про переважаюче використання рослин місцевої флори.

Ліки тваринного походження при наявності тотожних засобів лікування у слов'янських народів, зокрема східних слов'ян, відрізнялися способами приготування лікарських форм та сферою застосування. Зібрані матеріали дають підставу говорити про їх домінуючий характер у районах з переважаючим розвитком тваринництва.

Мінеральні засоби займали значно скромніше місце порівняно з ліками рослинного та тваринного характеру. І цей фактор, харак-

тежний для усіх східнослов'янських народів, позначився як на видовому складі, так і на сфері застосування їх.

В усіх компонентах народної медицини українців, як і інших слов'янських народів, добре збережені архаїчні елементи. У лікувальних засобах, способах приготування і вживання ліків наявні сліди тотемізму, язичницьких культів. Найчіткіше виявились вони в ірраціональних засобах народної медицини - лікувальній магії, усі компоненти якої при тотожних лікувально-профілактичних функціях східнослов'янських народів відзначаються багатством форм, з переважанням тих чи інших у кожного з них. З видів лікувальної магії одним з найпоширеніших була словесна, що, як правило, рідко виступала у чистому вигляді, частіше переплітаючись і поєднуючись з іншими магичними діями.

Засоби народної медицини, безперечно, не повинні відійти в забуття. Сучасна наукова медицина і фармакологія своїм корінням сягають емпіричних народних знань; набутих у процесі багатовікового досвіду, постійно збагачуються за рахунок народних надбань.

Вивчення народної медицини вимагає комплексного підходу, тісного співробітництва етнографів із спеціалістами медико-біологічного циклу наук /біологами, фармакологами, лікарями різних спеціальностей/, оскільки передбачає чітке розмежування раціонального й ірраціонального, що можливе лише на підставі даних наукової медицини. В свою чергу, етнографічні матеріали з народної медицини є важливим джерелом для виявлення нових раціональних медикаментозних методів та засобів лікування.

Основні положення дисертації викладені в наступних працях:

1. Народне лікування українців Карпат кінця XIX - початку XX ст. - К.: Наук.думка, 1980. - 118 с.
2. Народна медицина українців. - К.: Наук.думка, 1990. - 230 с.

3. Народна медицина та ветеринарія // Бойківщина. - К.: Наук.думка, 1983. - С.226-232.
4. Народна медицина та ветеринарія // Гуцульщина. - К.: Наук.думка, 1987. - С.272-286.
5. Народные средства лечения украинцев Карпат конца XIX - начала XX в. // Этнографические аспекты изучения народной медицины : Тезисы Всесоюзной научной конференции. - Ленинград, 1975. - С.149-151.
6. Рациональные средства растительного характера в народной медицине украинцев // Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических исследований 1983 г. : Тезисы докладов. - Черновцы, 1984. - С.423-424.
7. Проблеми дослідження народної медицини // Народна творчість та етнографія. - 1985. - № 6. - С.89-90.
8. З народної медицини українців Полісся // Народна творчість та етнографія. - 1986. - № 2. - С.32-38.
9. З народної медицини українців Поділля // Проблеми етнографії Поділля : Тези доповідей наукової конференції. - Кам'янець-Подільський, 1986. - С.100-101.
10. Народная медицина и ветеринария // Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. - Минск : Наука и техника, 1987. - С.211-232 /в співавіт./.
11. Гриби в народному лікуванні // Наука і суспільство. - 1987. - № 1. - С.66-67.
12. Полин-трава // Жовтень. - 1987. - № 1. - С.93-94.
13. Зілля від усіх недуг // Жовтень. - 1987. - № 2. - С.94-95.
14. Кропива - цілюща рослина // Жовтень. - 1987. - № 3. - С.124-125.
15. Подорожник проти раку // Жовтень. - 1987. - № 4. - С.65-66.
16. Вінок з м'яти і ромашки // Жовтень. - 1987. - № 5. - С.75-76.
17. Цей всюдисудий лопух // Жовтень. - 1987. - № 6. - С.66-67.

18. Рослини, які лікують серце // Жовтень. - 1987. - № 9. - С.105-106.
19. Часник в народній медицині // Наука і суспільство. - 1988. - С.66-67.
20. Квіти з полоники // Жовтень. - 1988. - № 4. - С.57-58.
21. Аір, шувар, лепеха // Жовтень. - 1988. - № 4. - С.69-70.
22. З досвіду народного лікування на Поділлі // Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція : Тези доповідей. - Вінниця, 1988. - С.94.
23. Огородные растения в народной медицине // Вторая республиканская конференция по медицинской ботанике. - К., 1988. - С.221-222.
24. Овочі проти хвороб // Наука і суспільство. - 1989. - № 3. - С.74.
25. Рослини, які лікують серце // Жовтень. - 1989. - № 4. - С.74.
26. Часник в народній медицині // Нове життя. - 1988. - № 29. - С.3.
27. Ліки з вівса // Наука і суспільство. - 1989. - № 5. - С.54.
28. Щільща городина // Наука і суспільство. - 1989. - № 6. - С.69.
29. Компреси з гречки // Наука і суспільство. - 1989. - № 7. - С.69.
30. Общеславянские и специфические черты народной медицины украинского населения Карпат // Этнические и этнографические группы в СССР и их роль в современных этнокультурных процессах. Тезисы докладов. - Уфа, 1989. - С.15-17.
31. Ліки на квітнику // Наука і суспільство. - 1989. - № 9. - С.73.
32. Регіональна специфіка народної медицини українського населення Карпат // Тези доповідей I-ої народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая. 17-18 листопада 1989 р. - Ужгород, 1989. - С.123-124.
33. Народные традиционные знания // Украинские Карпаты. Культура. - К., 1989. - С.135-142 / у співавт./.

34. Народна медицина як галузь традиційно-побутової культури // Республіканська науково-теоретична конференція " Проблеми вивчення та пропаганди народної творчості як складової частини української національної культури": Тези доповідей. - Рівне, 1990. - С.143-145.
35. Народна медицина українців Західного Поділля // Тези доповідей і повідомлень I-ої Тернопільської обласної історико-краєзнавчої конференції. - Тернопіль, 1990. - С.36-37.
36. Народні способи лікування на Буковині // Тези доповідей та повідомлень обласної історико-краєзнавчої конференції. - Чернівці, 1990. - С.243-244.
37. Діва Марія по святій горі ходила // Наука і суспільство. -1990. - № 9. - С.57-58.
38. З народної медицини українців /Методи профілактики захворювань як суттєвий елемент традиційної медичної культури східнослов'янських народів/ // Народна творчість та етнографія. - 1991. - № 2. - С.24-31.
39. З досвіду народної медицини // Український світ. - 1992. - № 1. - С.35.

З.Томашарова

457582

AB 30.569